

HYLEMORFIZM (gr. ὕλη [hyle] – materia, μορφή [morphé] – forma) – filozoficzna teoria ontycznej budowy i działania ciał naturalnych.

Ciałem naturalnym (corpus naturale), w przeciwieństwie do przedmiotów wytworzonych i obiektów matematycznych, jest każdy substancjalny byt materialny, podlegający zmianom lub posiadający dyspozycję do zmian. Wg h., istotę ciał naturalnych tworzy materia pierwsza oraz forma substancjalna. Zręby h. zarysował Arystoteles, a nazwę wprowadzono pod koniec XIX w. w neoscholastyce. Teoriami alternatywnymi do h. są atomizm filozoficzny (jednorodny i niejednorodny) oraz dynamizm (monadyczny i transcendentalny).

Hylemorficzne złożenie ciał jest interpretowane na kilka sposobów. W tradycji arystotelesowsko-tomistycznej materia pierwsza jest określana negatywnie i pozytywnie. Zgodnie z pierwszym określeniem jest ona czystą potencjalnością, pozbawioną wszelkiego aktu. Wg charakterystyki pozytywnej jest ona ostatecznym podmiotem zmian substancjalnych. O ile Arystoteles stwierdza potencjalność materii pierwszej jedynie w porządku esencjalnym, to Tomasz z Akwinu podkreśla jej absolutną potencjalność także w porządku egzystencjalnym – sama przez się nie posiada ona własnego istnienia; to, które posiada, otrzymuje przez formę substancjalną, istnienie nie jest bowiem aktem pierwszym, lecz aktem drugim materii pierwszej. Nie jest ona wszakże niebytem, ponieważ, przestając być stanem bytowym, zostałyby zmienione jej rozumienie z ontologicznego na logiczne. Materia pierwsza i forma substancjalna są elementami bytu, nie są jednak tym, co istnieje niezależnie od siebie, lecz tym, dzięki czemu byt jest.

Suarezjańska interpretacja h. ma genezę w szkotyźmie i średniowiecznym nominalizmie w kwestii negowania realnej różnicy między istotą a istnieniem. Jej miejsce zajęła różnica myślowa. Materia pierwsza jest wyposażona w aktualność bytową, czyli we własne istnienie, które zachowuje w złożeniu z formą substancjalną. To własne istnienie materii pierwszej F. Suarez nazwał aktem entytatywnym. Jest ono pośrednie między istnieniem aktualnym a nieistnieniem. Forma substancjalna pełni rolę tylko przy nadawaniu istnienia gatunkowego, konstytuuje zarazem istotę rzeczy. Akt istoty nie różnicuje materii pierwszej, konstytuując ją jako tworzywo, które może przyjmować formy gatunkowe. Tego rodzaju istnienie jest nazywane

niezupełnym i zaczątkowym aktem entytatywnym. Forma substancjalna nadaje temu tworzywu charakter określonego gatunkowo bytu materialnego, zaś akt egzystencji nadaje mu jednostkowe istnienie aktualne.

Hylemorficzne złożenie ciał jest rozpatrywane także w aspekcie wyników nauk formalnych (dostrzega się analogię między pojęciem materii pierwszej a matematycznym pojęciem granicy ciągu liczbowego) oraz faktualnych (zwł. fizyki, chemii, biologii). Szukanie analogii dla pojęć materii pierwszej i formy substancjalnej w wynikach tych nauk jest usprawiedliwiane zamiarem uprzyśpieszenia kategorii filozoficznych umysłowości współczesnego człowieka, ukształtowanej na rezultatach tych nauk. Materiału porównawczego dostarczają zwł. wyniki badań fizyki mikroświata oraz wyniki fizyko-chemicznych analiz układów biotycznych. W tej grupie filozofów są autorzy (N. C. Bittle, A. Mitterer, J. Seidler) poddający h. krytyce – uważają, że adekwatne wyjaśnienie struktury bytów materialnych można otrzymać jedynie na podstawie wyników nauk przyrodniczych. Materia pierwsza byłaby więc wyposażona w indywidualne istnienie, rezygnuje się natomiast z pojęcia formy substancjalnej jako zasady współkonstytuującej istotę ciał.

Stosunek materii do formy jest zastosowaniem do ciał ogólnej relacji możliwości do aktu. Materia pełni rolę możliwości, a forma – aktu. Materia, nie będąca materią pierwszą, jest już jakimś zespoleniem możliwości z aktem. Pozbawiona wszelkiego aktu materia pierwsza jest bierna wobec wszelkich form. Jest ona możliwością wobec form substancjalnych, a pośrednio również wobec form przypadłościowych, czyli właściwości. Pozbawiona aktualności materia pierwsza jako możliwość bierna stanowi ontyczną podstawę ewolucji nieograniczonej w tym sensie, że może się łączyć z wszelkimi możliwymi formami przy zachowaniu jedynie wymogu niesprzeczności.

Konsekwencją teorii możliwości i aktu jest teza o bezpośrednim związku między hylemorficznymi składnikami ciał. Obecność łącznika między tymi składnikami byłaby nieodzowna, gdyby stanowiły one odrębnie istniejące rzeczy. W suarezjańskiej koncepcji h. jest postulowana obecność takiego elementu (nazywanego *modus substantialis*), będącego racją tego związku. W klasycznej wersji h. przyjmuje się tezę o wyprowadzaniu materialnych form substancjalnych z potencjalności materii. Ponieważ forma substancjalna nie jest odrębnym bytem, zatem nie jest też tym, co powstaje lub zanika. Takim

zmianom podlega konkretny byt materialny; wraz z nim powstaje lub ginie forma substancjalna. Tych współelementów konkretnego bytu materialnego nie należy reizować lub hipostazować. Forma substancjalna jest wyprowadzana z potencjalności materii pierwszej, wyposażonej w określone dyspozycje bytowe. Przez zmianę tych dyspozycji powstają nowe odniesienia do nowej formy substancjalnej. Dotychczasowa forma substancjalna nie ulega unicestwieniu, ponieważ unicestwieniu podlega jedynie byt. Wraz z powstaniem kolejnej formy substancjalnej, forma dotychczasowa wraca do trwałego czynnika przemian, a więc do materii pierwszej, w której tkwi potencjalnie.

Uzasadniając h. podaje się argumenty na rzecz tezy o złożeniu istoty bytów materialnych z materii pierwszej i formy substancjalnej. Pierwszym z nich jest argument ze zmian substancjalnych rozumianych jako przejście bytu materialnego z jednego sposobu istnienia gatunkowego w drugi. Zmiana substancjalna, prowadząca do powstania nowego bytu substancjalnego, jest warunkowana dwojako. Podlegające zmianie ciało powinno być bytem substancjalnym, w przeciwnym razie zmiana byłaby przypadłościowa. Następnie, utrata formy substancjalnej dokonuje się w rozpadzie ciała, kiedy to nowy gatunkowo byt substancjalny zaczyna momentalnie istnieć w nowej formie substancjalnej. W doświadczeniu potocznym i naukowym stwierdzamy różne gatunkowo ciała anorganiczne i organiczne. Są to faktyczne zmiany jednych ciał w gatunkowo inne. Te dane doświadczalne są tłumaczone redukcyjnie przez trwały w czasie zmian substrat (materia pierwsza) oraz elementy, które znikają i pojawiają się (formy substancjalne). Na tej drodze wyjaśnia się również fakt występowania w ciałach własności przeciwstawnych, takich jak rozciągłość i jedność, ilość i jakość, pasywność (zdolność do doznawania) i aktywność (możność działania). Nie są one wzajemnie redukowalne. Wyjaśniamy je hylemorficznym złożeniem bytów materialnych. W kolejnym argumencie korzystamy z analizy czasowej struktury tego rodzaju bytów. Posiadają własność sukcesywnego trwania w czasie, przy równoczesnym zachowaniu jedności istnienia. Rację tego stanu rzeczy dostrzega się w złożeniu istoty tych bytów z materii pierwszej i formy substancjalnej. Pierwszy z elementów złożenia jest zasadą zmiennego i sukcesywnego trwania w czasie, drugi jest zasadą ich jedności i niezmienności.

Dalsze, pomocnicze argumenty na rzecz h. oparte są na gatunkowo-jednostkowej strukturze ciał, na analizie ich celowego działania oraz na pojęciowej analizie aktualnego bytu materialnego. H. jako teoria z zakresu filozofii przyrody znajduje zastosowania w innych działach filozofii klasycznej, a także w teologii.

Obok form substancjalnych i przypadłościowych funkcjonuje też podział form substancjalnych na materialne i niematerialne. Wśród tych ostatnich występują takie, które ze swej natury są wprawdzie związane w istnieniu z materią, jednak nie do tego stopnia, by nie mogły istnieć niezależnie od niej – formami tego rodzaju są wyłącznie (duchowe i nieśmiertelne) dusze ludzkie. Druga grupa form substancjalnych jest ze swej natury całkowicie niezależna od jakiegokolwiek związku z materią – są to Arystotelesowe czyste inteligencje, które w teologicznej syntezie Tomasza z Akwinu nazywają się formami lub substancjami czystymi, zaś w języku biblijnym – duchami czystymi. Nie są one formami prostymi, są złożone z możności i aktu, z istoty i istnienia, co uzasadnia ich wielość oraz charakterystyczne przypadłości. Forma substancjalna całkowicie prosta, będąca aktem czystym, jest istnieniem samoistnym – Bogiem. Charakterystyczne dla h. pojęcie zmiany substancjalnej służy też zrozumieniu tych prawd wiary, w których stwierdza się związek duszy z ciałem, ludzką naturę Chrystusa, przeistoczenie i obecność Chrystusa w Eucharystii.

Krapiec Dz V; T. Wojciechowski, *Teoria h. w ujęciu autorów neoscholastycznych*, Wwa 1967; M. A. Krapiec, *Materia i forma. Ich różne rozumienie w historii filozofii*, RF 16 (1968) z. 1, 55–65; H. Happ, *Hyle. Studien zum aristotelischen Materie-Begriff*, B 1971; Swieżawski DF V; T. Rutowski, *Pojęcia materii na terenie filozofii i fizyki*, SPCh 23 (1987) z. 1, 75–96; J. B. Kroneu, *The Importance of the Concept of Substantial Unity in Suarez's Argument for H.*, *American Catholic Philosophical Quarterly* 65 (1991), 335–360; A. Lemańska, *Hylemorficzna konstytucja ciał w świetle nauk przyrodniczych*, SPCh 30 (1994) z. 1, 106–111; T. L. Nichols, *Aquinas's Concept of Substantial Form and Modern Science*, *IPhQ* 36 (1996) z. 3, 303–318; Z. Pawlak, *Neoscholastyka i formy jej kontynuacji*, Wł 2001.

Zygmunt Hajduk